

Träldomens slut

Enligt den så kallade Skarastadgan, en nedteckning av påbud som Magnus Eriksson kungjorde då han red sin eriksgata 1335, hade kungen ”det till rätt och lag givit, att allt mankön eller kvinnkön som i Västergötlands eller Värmlands lagsaga föds av kristen man eller kona, må aldrig träl eller ambut [trälinna] vara eller detta namn bära”.¹ Denna bestämmelse har traditionellt betraktats som träldomens slutpunkt i Sveriges historia.² Nils Ahnlund kallade 1335 träldomens dödsår;³ Gösta Hasselberg, som gjort den mest omfattande studien av stadgan, menade att den signalerade träldomens ”sista skede och upphörande i Sverige”;⁴ Joan Dyste Lind påstod att stadgan var ”initiativet som gjorde slut på slaveriet i Sverige”;⁵ medan Gabriela Bjarne Larsson i sin studie av medeltida stadgelagstiftning ansåg att träldomen redan var avskaffad i övriga landskap och att stadgan syftade till att få de två nämnda lagsagornas lagstiftning att komma ikapp det övriga rikets.⁶ En sådan uppfattning förmedlas också i Stefan Brinks studie av träldomen i Norden, enligt vilken stadgan var ”ett slutdatum för slaveriet i landet [...] träldomens upphörande [är] således ett känt historiskt fenomen”,⁷ liksom i Dick Harrisons stora översikt över slaveriet i världshistorien: ”När övergången från ofri till fri arbetskraft var genomförd sanktionerades den dessutom stundom i lag, exempelvis genom Skarastadgan 1335. Ingen annan mänsklig civilisation i äldre tid har bevittnat något liknande.”⁸ Till skillnad från de sistnämnda medger Hasselberg visserligen att stadgan inte innebar att alla de som 1335 var trälar skulle frigges, men han menar att träldomen som institution åtminstone skulle komma att dö ut med denna sista ofria generation.⁹

Det finns emellertid god anledning att i detta sammanhang på nytt ta upp frågan vad det egentligen var som försvann i och med Skarastadgan.

Det handlade ju, som framgått av våra studier av legofolksinstitutionen, inte om något allmänt avskaffande av att människor kunde tvingas arbeta under hot om våld eller andra repressalier: när Harrison använde uttrycket "fri arbetskraft" syftade det endast på en begränsad juridisk frihet, ett ersättande av en form av institutionaliserad underordning med flera andra. Låt oss istället för att se stadgan 1335 som träldomens slutpunkt följa de former av arbete i ofrihet som fortlevde för att se hur dessa kompletterade legofolksinstitutionen.

Vi tar till utgångspunkt de sju sätt på vilka människor, enligt Orlando Pattersons jämförande studie av slaveriet i över 190 samhällen, genom historien förslavats: genom att tas som krigsfångar, genom att ges som tribut till ett annat folk, genom skuldsättning, genom straff (för något brott), genom att ge sig själva som slavar till följd av exempel fattigdom, genom att utsätta oönskade barn togs om hand och uppfostrades som slavar eller slutligen genom att födas till slav.¹⁰ Under 1200-talet kom flera av de uppräknade sju sätten att förbjudas i Sverige. Att sätta ut oönskade barn hade genom kristendomen blivit en omöjlighet, och inte något exempel finns på att svenskar under denna tid gav eller mottog trälarna som tribut. Att på grund av skuldsättning eller fattigdom ge sig själv (eller någon av sina familjemedlemmar) som träl åt en mer förmögen granne hade enligt Östgötalagen förbjudits under Birger jarls tid (han avled 1266).¹¹ Handeln med kristna trälarna pågick åtminstone in på 1290-talet, då den förbjöds, först i Upplandslagen och sedan även i andra landskapslagar,¹² och i och med Skarastadgan kunde alltså barn till kristna trälarna inte längre ärva sina föräldrars ofrihet. Därmed upphörde emellertid reformeringen av träldomsinstitutionen, trots att fortfarande flera av de sätt på vilka människor kunde förslavas på kvarstod. Inga nya regler utfärdades rörande tagandet av krigsfångar, inga inskränkningar av träldom som straff infördes, och inte heller förbjöds handel med icke-kristna slavar. Hedniska trälarna, i den mån de förekom, och deras barn saknade alltså även efter 1335 rättsligt skydd.¹³ Trots detta hade ändå träldomen som juridiskt sanktionerad institution helt försvunnit i mitten av 1300-talet, då den inte längre omnämndes i landslagen. Låt oss dröja något vid tre ideologiska orsaker till detta, vilka bidrar till förståelsen av de former av arbete i ofrihet som levde vidare ännu under senmedeltiden och 1500-talet.¹⁴

En första orsak till att träldomen försvann ur lagstiftningen under 1300-talet var att idén om vad frihet var förändrades. Under äldre medeltid, då träldomen fortfarande stod ohotad, gick en grundläggande social skiljelinje mellan den fria mannen och den ofria trälen. Medan den fria mannen oavsett ekonomisk ställning hade heder och var en del av samhällets gemenskap, saknade slaven egen heder, så att varje brott (misshandel, våldtäkt, dråp) mot trälen istället var ett angrepp riktat mot ägaren.¹⁵ Införandet av kristendomen var ur denna aspekt betydelsefullt därför att det gjorde (den kristne) slaven till en likställd medlem av församlingen, med samma rätt till dop, begravning och giftermål som den fria.¹⁶ Denna utveckling förstärktes av att den ekonomiska ojämlikheten över tid ökade mellan de fria männen, vilket ledde till att skillnaderna i juridisk status förlorade sin tidigare fundamentala betydelse.¹⁷ Den övergripande arbetsdelningen i samhället övergick från att vara baserad på status till att istället vila på klass. Denna utveckling förändrade också betydelsen av begreppet ”fri”, som övergick från att betyda ’icke-förslavad’ till att syfta på frihet från andras dominans, och på att ha möjlighet att göra som man önskade, inklusive att utöva makt över andra.¹⁸ I svenskan kan denna övergång illustreras med betydelseförändringen hos ordet ”frälse”, vilket övergick från att syfta på dem som inte var trälarna och som därför hade ”fri hals” till att från och med 1200-talet istället beteckna de privilegierade skikt som hade störst ekonomiska tillgångar och som därigenom hade störst möjligheter att utöva makt över andra genom sin egendom, i synnerhet jorden.

Detta för över till den andra orsaken till att träldomen som institution försvann i Sverige under 1300-talet, nämligen att det då hade introducerats nya institutioner som kunde ersätta den tidigare exploateringsformen. Av fundamental betydelse för det feodala samhället var uppkomsten av ”tjänsten” som en ny form av underordning, en term som användes för att beskriva relationen mellan ”herre” och ”tjänare” på alla nivåer i samhället.¹⁹ En annan institution som ofta lyfts fram i forskningen om träldomens försvinnande var landboväsendet. Det innebar en omläggning av jordbruksproduktionen från tidigmedeltida storgårdsdrift och medförde ett mer intensivt nyttjande av jordegendomarna genom att en fri (rik) och jordägande man kunde exploatera en fri men jordlös bonde.²⁰ En ytterligare förutsättning för träldomens juridiska avveckling,

legofolksinstitutionen, är väl så bekant vid det här laget. Den möjliggjorde en fortsatt underordning av fria (fattiga) män och kvinnor som inneboende arbetare och är en nödvändig faktor om man vill förstå varför även husslavar försvann från Nordeuropa under medeltiden.²¹

Det tredje ideologiska skälet till att träldomen försvann ur lagen under 1300-talet var att dess kvarlevande former, i första hand krigsfångenskap och straffarbete, inte längre sågs som slaveri. Medan träldom med tiden kom att betraktas som något vederstyggligt ont förblev medeltiden igenom (och längre än så) straffarbete och krigsfångenskap socialt acceptabla former av arbete som den som inte ingick i eller uteslöts ur samhällsgemenskapen kunde utsättas för. Patterson har påpekat att trots att straffarbete i galärer och gruvor under tidigmodern tid i Västeuropa var arbete som utfördes under en period av ”uppskjuten död” (det vill säga som ett straff istället för dödsstraff) på motsvarande sätt som andra samhällen använde straffslavar, har historiker ändå hållit fast vid uppfattningen att detta måste ha varit något annat än slaveri, eftersom slaveriet redan hade försvunnit från Västeuropa.²² Detta är inte bara ett cirkelresonemang utan uppenbarligen också ett traderande av 1300-talets kulturella omtolkningar av ofriheten och träldomen.

Låt oss nu utforska vad som hände med träldomen i Sverige efter dess institutionella avskaffande. Inledningsvis visar jag att träldomen som idé inte alls var död i senmedeltidens Sverige, utan tvärtom frodades som religiös (och politisk) antites till den fria människans plats i samhället och världsordningen. Därefter studeras i tur och ordning de två huvudsakliga former av träldom som överlevde 1300-talet, straffarbetet och krigsfångenskapen, och jag visar inte bara att dessa former av arbete i ofrihet kraftigt växte till följd av den tidigmoderna statens behov av arbetare, utan också att man även i dåtiden verkligen betraktade dem som kvarlevande träldom.

Birgitta om träldomen

Det finns bara en medeltida svensk som i bevarade källor utvecklat sin syn på slaveriet och det är heliga Birgitta. I ett brev i uppenbarelsens form riktat till ärkebiskopen av Neapel anmärkte hon på ett antal synder som hon iakttagit rörande slaveriet i staden.²³ Hon invände mot

att många stadsbor köpte ”hedningar och otrogna” som slavar utan att omvända eller döpa dem,²⁴ och mot att även de som lät döpa sina slavar underlät att undervisa dem i den kristna tron. Vidare invände hon mot att slavinnor (*seruas vel sclauas*) sattes av sina ägare i bordeller, såldes för att tjäna pengar eller hölls av husbönderna som konkubiner ”både för sig själva och för andra”. Hon ogillade också att somliga behandlade sina slavar så illa ”med skymfande ord och slag” att dessa av desperation begick självmord.²⁵ Däremot hade det väckt Birgittas gillande när hon sett att vissa i staden köpte hedniska slavar i avsikt att låta döpa dem och sedan senast på dödsbädden frige dem. Hon varnade dock för ”att de som gör motsatsen [det vill säga låter slaverna övergå till arvingarna] blir hårt straffade av Gud”.

Det finns ett par belägg för att Birgitta och hennes närmaste verkligen levde ungefär så som hon lärde. Enligt en man som vittnade under kanonisationsprocessen hade hans mor en gång stött på en stor grupp pilgrimer nära Lateranbasilikan i Rom. Bland dem fanns Birgitta, som just förebrådde en man ”som höll en sjuk gosse där för att be om allmosor”. Birgitta föll ut mot mannen: ”Varför har du hand om denne jude? Han är utan tvivel jude, och du har stulit honom!” Överraskad erkände mannen att detta var sant, varefter ”Birgitta tog sig an gossen och lät döpa honom”.²⁶ Om hon därefter också gav pojken friheten är emellertid okänt. Det andra belägget rör en kvinna ”av turkisk härkomst” som ”i sin ungdom rövades bort av de kristna från sitt fosterland” till Neapel. Där överlämnades hon till drottning Johanna av Sicilien, som genast skickade flickan vidare som gåva till Birgitta i Rom. När flickan kom fram var Birgitta emellertid redan död (vilket innebär att händelsen inträffade tidigast 1373). Trots detta döptes flickan, gavs ett kristet svenskt namn (”Katarina Magnusdotter”) och medfördes hem till Sverige, där hon 1414 avled som nunna i Vadstena.²⁷

Birgitta och hennes närmaste verkade alltså inom den sydeuropeiska slavhandeln, där judiska och muslimska ungdomar togs till fånga i syfte att omvändas till kristendomen, vilket inte stred mot Birgittas invändningar mot oskicken i Neapel. Att prostituera slavinnor eller att behandla dem så illa att de tog livet av sig var synd som Gud tids nog skulle bestraffa, men Birgitta var inte kategorisk motståndare till slaveriet. Tvärtom var det Gud behagligt att köpa hedniska slavar i avsikt att göra

goda kristna av dem, åtminstone om de kunde förvänta sig att bli frigivna senast i samband med ägarens död. Även om Birgittas resonemang gällde specifikt Neapel bör hennes uppfattningar ha varit präglande också av förhållandena i Sverige, för de åsikter hon uttryckte låg helt i linje med vad som långt mer kortfattat uttrycktes i landskapslagarna. Birgitta, Magnus Eriksson och kommissionerna bakom landskapslagarna var alla överens om att vissa former av slaveri var förkastliga på religiösa grunder och att träldomen därför borde reformeras, däremot inte avskaffas. Låt oss nu se närmare på de argument som låg bakom deras reformer.

Träldomen som metafor

Skarastadgans upphävande av träldomens ärftlighet (för kristna trälar) motiverades med att ”ty att så som Gud frälste oss, frälste av hedningar och hedendom, så haver ock han dem [de kristna trälarna] frälst, och förutnämnd konung [Magnus Eriksson] med honom”, samt med att kungen gjorde detta för ”Guds heder, jungfru sankta Maria till ro och nåd, sin kära faders själ, och faders broders”.²⁸ Det senare argumentet, att frigivning av trälar var en god gärning som kom den egna och de nära släktingarnas själar till gagn, var ett argument som implicit låg till grund också för frigivning av trälar genom testamenten under sent 1200- och tidigt 1300-tal.²⁹ Magnus lyckades i stadgan utvidga denna gudomliga nåd till att omfatta även sitt indirekta frigivande av andras trälar, till fromma för den egna frälsningen (samt till gagn för de saliga hertigarna Erik och Valdemar).

Att frigivning av trälar var en god gärning till gagn för den egna själen var visserligen ett starkt incitament för trälens ägare att övergå till andra exploateringsformer, men det säger inget om varför trälarna skulle frigges, varför frigivning sågs som en god gärning. Det gör däremot Skarastadgans första argument, om än något dunkelt uttryckt: så som Gud har frälst ”oss” från hedendomen så har han även frälst ”dem”, de kristna trälarna. Denna tanke förekom redan i Upplandslagen 1296, där förbudet att sälja en kristen man som slav motiverades med att ”ty att Kristus var såld, och då löste Kristus alla kristna”,³⁰ vilket i Södermannalagen 1327 formulerades som ”förty då Kristus såld var, då löste han och frälste kristna män alla”.³¹ Såväl landskapslagarnas som

Skarastadgans reformer av träldomsinstitutionen grundades alltså i tron på att Kristus genom att ha blivit såld hade "löst" eller "frälst" (det vill säga friköpt) alla kristna, vilket givits den bokstavliga tolkningen att han hade frigivit alla trälar. En sådan radikal tolkning förekom även på andra håll i medeltidens Europa, till exempel när bönderna i Katalonien i mitten av 1400-talet gjorde uppror mot livegenskapen³² och när en engelsk pamflett från Norwich 1549 krävde att "all bond men may be made free, for God made all free with his precious blood shedding".³³ Det märkliga i Sverige var snarast att trossatsen istället formulerades ovanifrån, sannolikt av domprosten Andreas And som var den ende andlige representanten i den kommitté som tog fram Upplandslagen.³⁴ Varifrån And hade fått denna lära är okänt. I Nya testamentet förekommer träldomen, som Patterson påpekat, särskilt hos Paulus, och där i två delvis motsägelsefulla trossatser.³⁵ Å ena sidan hade alla människor varit slavar under arvsynen fram till stunden för Kristi korsfästelse, då hans död och återuppståndelse friköpte och befriade alla troende från detta slaveri. Å andra sidan framställdes de kristna samtidigt som ofria: efter att Kristus friköpt dem från synden hade de nämligen istället övergått till att bli Guds slavar.

Båda dessa trosutsagor förekommer ett antal gånger i svenska medeltida religiösa texter. Det tidigaste exemplet finns i Alvastrahomiliet från början av 1200-talet, enligt vilket

alla människor har två ägare: en före dopet, nämligen djävulen, en annan efter det att de har döpts, det vill säga Kristus [...] Om dessa två herrar säger Herren: Du kan inte tjäna två herrar, men ofta sker genom massans påtvingade synder att de lämnar sin ägare [det vill säga Kristus].³⁶

Magister Mattias, heliga Birgittas biktfader, menade ett århundrade senare i sin *Expositio super Apocalypsim* att de "som genom blodet har blivit friköpta från djävulens träldom" och som genom dop och bot renats från synder kunde träda inför Kristus.³⁷ Senare belägg återfinns i ett kväde om Kristi lidande från andra hälften av 1300-talet enligt vilket Kristus "frälst [de kristna] av träldom",³⁸ och i översättningen av Bonaventura från omkring år 1400 sägs att "vår herre Jesus ödmjukade sig själv,

tagande uppå sig trälens hamn och liknelse” och att ”han tog mandom med oss som trälar var”.³⁹ Senare under århundradet återkommer att Jesus iklätt sig ”träldomshamnen”,⁴⁰ och i en bön till Maria från omkring 1450 sägs att ”vi var förr syndens och djävulens och så gott som allsköns kreaturs trälar och underdåna” men att Kristus frälste och löste oss av ”syndens och djävulens och allsköns annan träldom”.⁴¹ Tanken att människan varit eller fortfarande var syndens slav förekom även i texter där Kristi frälsning inte uttryckligen nämndes, som i företalet till den fornsvenska 1300-talsöversättningen av Moseböckerna, enligt vilket alla synder ”gör mannen [till] djävulens träl”.⁴² Andra exempel är när S:t Johannes i en annan svensk 1300-talstext predikade att många rika män ”gör sig själva tvennes träl: djävulens och silvrets”⁴³ och när Kristus i en predikan skriven i Vadstena runt år 1400 sade att ”den som tjänar rikedomar gömmer dem som träl, men den som träldomens ok bortkastade giver dem och skiftar dem som herre”.⁴⁴

Men träldom användes alltså också som metafor för att beskriva människans relation till Gud. Även det var en tradition med rötter i fornkyrkans tid, då särskilt Paulus beskrev sig själv som Kristi, Herrens eller Guds slav, ”den mest självutplånande och nedvärderande term som samhället erbjöd”.⁴⁵ Som vi såg ovan användes metaforen också i Alvastrahomiliet, enligt vilket alla kristna hade Kristus som ägare (*possessor*). Ett annat exempel är att bibelöversättningen från tidigt 1300-tal lät Gud säga att ”Israels söner är mina trälar ty att jag frälste dem av Egyptens land”.⁴⁶ Så sent som 1493 vittnade en skeppare i Stockholm om att en fånge med fogdens lov hade ”ingivit [sig] till kartusianerna att vara en träl i alla sina livsdagar”.⁴⁷ Sådana beskrivningar var emellertid relativt sällsynta i det medeltida Sverige: träldom sågs inte längre som en passande beskrivning på förhållandet till Gud. Istället kom man från och med 1300-talet att ”tjäna” Herren, en metafor som ännu lever kvar i ord som ”gudstjänst”. I en fornsvensk översättning av ett brev från 1277 kallades följaktligen nunnorna i Gudhem ”Kristi tjänstekvinnor”,⁴⁸ drottning Margareta förklarade sig 1379 gärna vilja bli S:t Lars ”tjänstekvinna”,⁴⁹ och påven Gregorius den stores titel *servus servorum Dei* översattes på 1300-talet till ”Guds tjänstemäns tjänsteman”.⁵⁰

En förklaring till att man beskrev underordningen under Gud som tjänst hellre än som träldom var att trälen hade kommit att betraktas

som en ytterst usel eller syndig människa. Författaren till den svenska bibelöversättningens prolog menade att det fanns två slags "herradöme" och två slags "tjänst". Det första herradömet tvingade

andra män under sig till sitt gagn och deras tunga, och är pinlig tjänst under slika herrar, som heter trældom. Ty att så som visa män säger, att han är träl som allt gör för [en] annans skull och inget för [sig] själv.⁵¹

Det andra herradömet, däremot,

styr flera män till gagn och allmän torft, och [att] tjäna under [sådant] herradöme är fagert frälse och hederligt. Ty att som visa män säga: Den är fräls som allt gör för sin skull och för sitt gagn.

Träldomen hade därtill kommit in i världen till följd av människornas synder. Tjänsten var följaktligen till gagn också för den som lydde sin herres bud, så som det var till gagn för boskapen att lyda sin herde, medan trälen misstänktes se mer till sitt eget gagn än till herrens.⁵² Birgitta instämde i karakteriseringen av trälen som en ögontjänare, ty "trälen, när han kommer i självsvåld, ter ymnigt i gärningar vad han har i viljan".⁵³ Trälar kunde också framställas som fega. Usla människor "vill fly sin skada som trälar" enligt en översättning från 1400-talet,⁵⁴ då även begreppet "trældoms räddhåga" – "den onda räddhåga" – förekom.⁵⁵ Undvik att bli träl, tipsade biskop Tomas av Strängnäs, som i Frihetsvisan manade att "var hellre fri än annans träl";⁵⁶ i en dikt av biskop Henrik av Linköping (död 1500) var "din arma träl" den lägst stående människan i samhällsordningen;⁵⁷ och i reformatorn Olaus Petris angrepp mot klosterväsendet liknades valet att bli munk eller nunna vid att göra sig själv till "träl" (vilket han alltså uppfattade helt annorlunda än Paulus).⁵⁸

Att trældom var något ytterst dåligt framgår även av att det var ett av de straff som kunde drabba syndaren efter döden. Birgitta menade att "Guds fiender" skulle "brinna evärdligen i helvetet" samtidigt som hon kallade dem för de "värsta trälar, vilka skola mista himmelrikets arv".⁵⁹ I *Själens kloster*, översatt i Nådendal under 1480-talet, var idén om slaveri som helvetesstraff tydligare: i en uppräknings av de "plågor"

som var straff både enligt världslig lag och för ”fördömda människor i helvetets pinor” ingick ”evinnerlig trældom” (*seruitus*), ty när människan ”dödligen synda gör hon sig till djävulens skattskyllerska och eviga trälerska, till en evig trældom i helvetespinor, var hon evärdligen skall den usla skatten umgälla och betala [...] förty att syndens skatter och återlön är evärdlig”.⁶⁰

Politiskt förtryck och slitsamt arbete

Trældom användes alltså som en religiös metafor i medeltidens Sverige på flera olika och delvis motstridiga sätt. Den tidigast belagda idén är att Kristus genom sitt offer löste alla kristna ur syndens slaveri, och den fick i slutet av 1200-talet genom lagstiftningen bokstavlig innebörd då den användes för att fundamentalt förändra trälldomen som institution. Andra metaforiska bilder, som underkastelsen under penningen, djävulen eller Gud, liksom bilden av trälldomen som ett hotande helvetesstraff, fortlevde medeltiden igenom. Trældom som frihetens motsats försvann därför inte heller under 1300-talet utan förblev en levande metafor för politiskt förtryck. Även denna användning finns belagd i bibelöversättningen, enligt vilken Herren sade till Israels folk att han ”ledde dig ut av Egyptens land av trälldoms hus”,⁶¹ liksom i senare översättningar som Domarboken, enligt vilken Israels söner led i ”stor trældom” under sju år.⁶² Den kom också till användning för att beskriva samtida politiskt förtryck: folket påstods ha levit i ”trældom” under utländska herrar i Skåne under åren före 1341,⁶³ under kung Albrekt av Mecklenburg plågades allmogen enligt egen utsago av ”våld och orätt, trældom och omilde”,⁶⁴ biskop Tomas ställde omkring 1437 den ”stora frihet och frälse” som han hade hoppats på skulle bli följden av att Karl Knutsson valdes till kung mot den ”undertryckelse och trældom” som han verkligen upplevde.⁶⁵ Ett decennium senare vädjade borgarna i Vadstena till samme konung att han skulle skydda dem från den ”trældom” som klostret utsatte dem för genom oskäliga skatter,⁶⁶ och ytterligare några år senare anklagade delar av riksrådet kungen för att ha orsakat dem alla ”trældom och fördärv”.⁶⁷ Även under 1500-talet var metaforen återkommande i den politiska retoriken, då kung Gustav använde den för att påminna om att han befriat svenskarna från Kristians ”trälldoms ok” och från

den ”bedrövelse, trældom och vända” som tyrannen hade orsakat.⁶⁸ Den användes också under upproret mot Erik XIV, då soldaterna som belägrade Stockholm motiverade sitt handlande med kungens ”trældom, tyranni och förtryckelse”.⁶⁹ Argumentet återkom i de anklagelser som framfördes mot den avsatte kungen vid riksdagen 1569, då han påstods ha försökt göra de svenska bönderna till ”ester och trälar” medan adeln framställde sig som plågad av kungens ”trældom och våldsamhet”.⁷⁰

Vad denna upplevda ”trældom” mer konkret bestod av framgick aldrig uttryckligen.⁷¹ Att ordet trots detta under århundraden fungerade som politisk appell och som rättfärdigande av den egna politiska kampen berodde på att det hade en otvetydigt negativ innebörd. Ingen kunde ifrågasätta det faktum att det var fel om allmogen, de svenska herrarna eller kristna tvingades leva i trældom.⁷² Trots detta hade trældom knappast kunnat framställas som ett helveteskval om inte också en högst konkret tolkning levde kvar, nämligen att trældom var en ofri och särskilt mödosam form av arbete. Redan i inledningen till bibelöversättningen sades att ”oss är bjudet att hålla heligt av trälarbete om söndagen”.⁷³ En liknande formulering av det tredje budordet finns i en 1400-talsskrift om de sju sakramenten, nämligen ”du skall helig hålla söndag och alla andra helgdagar, och förbjuds oss om helga dagar allt trälarbete att göra”⁷⁴ samt i översättningen av Bonaventura, när Jesus upplyser judarna om att ”ej skulle man om söndagen låta av goda och kärleksgärningar, utan av synde och trälarbete”.⁷⁵ I en legend om S:ta Margareta från 1500-talets första decennium bannar denna att ”[i]lla haver detta landet så länge försummat och försmått Guds bud, ity att I haven om söndagen arbetat och ryktat edert trälarbete såsom om andra dagar”.⁷⁶

In på 1500-talet användes alltså ordet ”trälarbete” för att beteckna det arbete som var förbjudet på vilodagen. Också av andra texter framgår att trældom användes som metafor för hårt och slitsamt arbete. Väpnaren Björn Soop uttryckte i sitt testamente 1474 att hustrun skulle få en gård eftersom hon hade haft ”mycken trældom” där,⁷⁷ borgarna i Östhammar klagade 1491 över att landhöjningen (att jorden ”förväxer och förhöjes”) medförde att de inte längre kunde segla in i staden eller fiska ”utan med allra största trældom och vedermöda”,⁷⁸ och Peder Månsson skaldade i inledningen till *Bondakost* om Adam och Eva hur

Gud gav över dem träldomens lag
 och alla deras barn till domens dag:
 'I ditt anletes svett skall du äta ditt bröd
 lidandes i världen mycken nöd
 och då du brukar jorden till att leva
 tistel och torn skall hon dig giva.⁷⁹

Även kung Gustav använde ordet på detta sätt för att beskriva hur "mycken trälldom, sorg och bedrövelse" lagmannen Axel Anderssons hustru hade haft i sitt äktenskap (vilket motiverade att kungen skilde henne från maken).⁸⁰ Kungen använde därtill verbet "träla" för att beteckna sitt eget hårda arbete för rikets välfärd (och för att försvara varför han behövde hjälp av en tysk kansler),⁸¹ och än mer konkret användes det vid en tvist om en gård mellan två män i Nyland 1592, där den ene dömdes att ersätta den andre (som brukat gården i 21 år men som nu tvingades flytta) "för [det] arbete han trälat haver i samma hemman".⁸² Dessutom kunde ordet syfta på verkligt slavarbete, som när männen i Kemi i Österbotten 1490 beklagade sig över att ryssar rövade bort kvinnor och barn för att de skulle "släpa och träla för dem".⁸³

Trälldomen som idé eller begrepp försvann alltså inte efter 1335. Tvärtom förblev ordet medeltiden igenom den gängse benämningen på ofrihet och underkastelse, en motsats till den åtrådda friheten eller frälsningen. Trälldomen frodades som både religiös och politisk metafor, men hade också en mer konkret koppling till slitsamt arbete. Också då kunde den användas i överförd betydelse. Gustav Vasa ansåg knappast att han verkligen var en träl och det gjorde inte de tvistande bönderna i Nyland 1592 heller, eller de som talade om söndagarnas förbudna "trälarbete". Men därtill fanns det tillfällen då "att träla" användes i en bokstavlig betydelse, som beteckning för arbete i ofrihet. Det gällde bönderna i Kemi när de 1490 skrev om sina bortrövade familjer, men som vi nu ska se också dem som mot slutet av 1500-talet dömdes till straffarbete.

Straffarbete

Under åren kring 1580 kom ordet "träla" också till användning när någon dömdes till straffarbete. Det tidigaste belägg jag funnit för detta är från 1577, då hertig Karl dömde två män som stulit järn till att "där vid bruket [i Brätte] träla och arbeta i deras livs dagar".⁸⁴ Ett par år senare dömde Johan III en småländsk kvinna för upprepade lönskalägen till att under några dagar i varje månad (under de följande åtta månaderna) "slita ris" vid kyrkdörren på olika platser i landskapet och därefter "sin hela livstid träla och arbeta" vid Kronoberg.⁸⁵ Året därpå dömdes en grupp gycklare i Stockholm för att med sina konster ha narrat pengar av godtrogna bönder att "sändas till Salagruvan, andra av deras sällskap till varnagel och exempel, att träla där på någon tid".⁸⁶ Och åter ett år senare dömdes en från Finland till Stockholm inflyttad piga för att ha stulit kläder från sin husbonde till att "föras på slottet, gå där uti en bult och träla".⁸⁷

Mot slutet av 1500-talet använde alltså såväl hertig Karl och kung Johan som slottsfogden och rådmännen i Stockholm verbet "träla" för att beteckna det hårda och slitsamma straffarbete som de utdömde. Frågan är nu om deras användning av ordet ska betraktas som endast metaforisk, likt fallen med den förfördelade bonden i Nyland, lagmannens olyckliga hustru eller kung Gustavs "trälände", eller om domarna bokstavligen ansåg att de dömde de olycksaliga till ofria trälar. Jag lutar åt det senare: trældom betecknade som vi sett in på 1500-talet en ofrihet som uppfattades som usel, som ett syndastraff, som förtryck, som mycket slitsam, samt inte minst som en form av arbete. Även om det inte fanns några "trälar" i 1500-talets Sverige fanns det uppenbarligen ändå människor som tvingades "träla", och de gjorde detta inom ramen för den ena av de två former av ofrihet som de medeltida reformerna av trældomsinstitutionen aldrig berörde: straffarbetet.

Straffarbete förekom under 1200-talet i olika varianter i de svenska landskapslagarna.⁸⁸ Enligt Gutalagen skulle en träl som arbetade på helgdagar få sin trældomstid förlängd med tre år, medan en trälinna som begick barnamord fick trældomstiden förlängd med hela sex år.⁸⁹ Tillvaron som träl förutsattes alltså vara tidsbestämd, vilket har tolkats som att trældomen var på återgång på Gotland vid tiden för lagens nedtecknande.⁹⁰ En annan möjlighet är förstås att trældom på ön under

lagens tid framförallt hade kommit att bli förknippat med straffarbete, vilket införts som världsligt straff på ön för vissa brott mot kyrklig rätt.⁹¹ Även i Östergötland kunde man nämligen dömas till straffarbete som träl: om en löskekona stal utan att kunna betala sina böter ”då har hon stulit bort sin frihet”.⁹² I sådana fall hade målsäganden, kungens företrädare och häradshövdingen var och en rätt att betala kvinnans böter till de andra två och därefter behålla kvinnan som trälinna till dess att hon kunde betala igen en summa motsvarande böterna. Lagen angavs vara tillkommen på konung Magnus tid (1275–1290) och gav målsäganden rätt att istället ta kvinnans liv genom att stena henne om han föredrog detta.⁹³ Träldom var alltså ett straff som endast drabbade den som var för fattig för att kunna betala böter.

Också enligt landskapslagarna i Uppland och Västmanland kunde man dömas till straffarbete, även om straffet där inte benämndes ”träldom”. Den som dömdes till böter för brott mot en bonde men som inte hade råd att betala böterna ”gånge han in till bondens, år för mark varje som han saker är”.⁹⁴ Längden på straffet var alltså tidsbestämd (som på Gotland) i relation till bötesbeloppets storlek. När dessa år var till ända skulle den dömda sedan även arbeta för konungen under lika många år. Om han rymde under denna tid hade målsäganden rätt att fånga honom och föra honom tillbaka med våld utan att kunna straffas för detta (så länge den rymmande arbetaren inte dräptes). Dessutom skulle då ytterligare tre mark läggas till den ursprungliga bötessumman och straffarbetstiden förlängas med ett år.

I den kungliga Täljestadgan 1345 formulerades bestämmelsen att den som inte hade råd att betala böter istället skulle dömas till straffarbete i ordstävets form: ”orka ej legodräng penningböter, då böte han kropp [som] ej äger ko”.⁹⁵ Detta talesätt var allmänt spritt i Europa under medeltiden och återfinns även i Peder Låles samling (”han gälle kropp där ej haver ko”),⁹⁶ liksom hos Olaus Petri i början av 1500-talet (”Den icke haver få, han böte med kropp. Den ej haver so, han böte med ko”). I sina domarregler hävdade den senare inte bara att ”allmänneliga ordseder brukas ofta för allmän lag” utan menade också att det var riktigt och rätt att domaren dömde därefter.⁹⁷

Landslagen övertog Täljestadgans allmänna princip om straffarbete för den som inte hade råd med böter (”böte den kropp [som] ej haver

ko⁹⁸) och kombinerade denna med bestämmelser gällande straffarbete hämtade från Upplandslagen.⁹⁹ Det enda nya tillägg som gjordes i landslagen var att om den dömda rymde och bonden inte lyckades fånga in honom kunde bonden vända sig till kungens länsman för handräddning. (Om rymningen trots detta lyckades undkomma skulle bonden inte bli skadeståndspliktig för kungens uteblivna arbetskraft.) Även i stadslagen infördes vid denna tid straffarbete för den som inte hade råd med böterna, och där skulle arbetet ske både för målsäganden, för konungen och för staden, av vilka de två senare gavs möjlighet att lösa till sig målsägandens rätt till arbetaren.¹⁰⁰

Genom den yngre landslagen reviderades bestämmelserna kring straffarbetet något, främst genom att strafftiden förkortades till ett år för varje tre marks böter.¹⁰¹ Lagen förtydligade också att de böter som utdömdes för rymning antingen skulle betalas eller annars arbetas av enligt samma taxa (vilket väl var det sannolika utfallet med tanke på att endast den som inte hade kunnat betala de ursprungliga böterna hade dömts till straffarbete). Enligt en ny bestämmelse om våldeld orsakad av legohjon anmärktes därtill att om skadan uppgick till mer än 40 mark hade målsäganden rätt att ta den dömdes liv om denne inte hade råd att böta, men om skadan var mindre skulle legohjonet dömas till tvångsarbete ”så länge att det lösen för sig få, eller lösgiven varda”.¹⁰² Mer än ett sekel efter det att Kristus hade ”löst” alla kristna från trældomen användes alltså fortfarande detta ord för att beteckna hur den som dömdes till straffarbete kunde friköpas. Men ytterligare ett århundrade senare kommenterade Olaus Petri, då Stockholms sekreterare, stadslagens bestämmelser om straffarbetet:

Utav Östgöta lag och gammal lag haver man klart nog, att man hade trälar, köpte och sålde, så här i Sverige som annorstädes. Och det synes vara grunden till detta stycke [i stadslagen], att ”han skall gå till arbete”. Ty han är icke annat än en träl, så länge han betalar med sitt arbete det han skyldig är.¹⁰³

För Olaus Petri inte bara liknade utan var faktiskt den som dömdes till straffarbete en träl.

Straffarbetsdomar

Medeltida källor rörande utdömt straffarbete saknas nästan helt. Mot slutet av 1300-talet rekommenderade den anonyma författaren till dikten om kung Albrekt att en del av de legodrängar som hade satt sig upp mot sina husbönder borde dömas till straffarbete: "Första [gruppen] låta sända till grep / Den andra skulle de offra till rep / Tredje skulle då bonden tjäna / Och ej längre sina fränder röva eller råna".¹⁰⁴ Om och i så fall hur de upproriska legodrängarna faktiskt straffades är okänt. Först från slutet av 1400-talet finns rättsprotokoll som visar att arbete faktiskt utdömdes som straff, om än ofta med en praxis som kraftigt avvek från lagstiftningen.¹⁰⁵ För det första dömdes inte endast de som inte hade råd med böter till straffarbete (vilket förekom ibland¹⁰⁶), utan straffarbete användes främst som en form av benådning från dödsstraff, särskilt för stölder och horsbrott.¹⁰⁷ Någon gång kunde benådningen vara villkorad av att den dömda utlovade "bättring" eller att domaren ansåg att det fanns någon möjlighet till framtida "bättring" under straffarbetstiden.¹⁰⁸

Till följd av att straffarbete inte utdömdes som ersättning för böter kunde strafftiden inte längre vara proportionell mot bötesbeloppet. Jag har inte lyckats finna några principer som skulle kunna förklara varför de utdömda straffen varierade från en månad,¹⁰⁹ två månader,¹¹⁰ ett halvår,¹¹¹ ett, två eller tre år¹¹² upp till livstid¹¹³ eller till dess att kungen skulle "värdigas" att benåda den dömda.¹¹⁴ I de flesta fall reglerades strafflängden överhuvudtaget inte i domarna utan frågan lämnades öppen för senare beslut, "så länge konungs ämbetsman täckes",¹¹⁵ i tydlig motsats till lagstiftningens aritmetiska tre mark = ett (plus ett) år. Att det, som det stadgats i den yngre landslagen, fortfarande fanns möjlighet att friköpa den som dömts till straffarbete framgår av enstaka fall där lösensummor betalats av föräldrar och andra anhöriga för att dömda straffarbetare skulle bli frigivna.¹¹⁶

Straffarbetsdomar verkar under 1500-talet främst ha utdömts i Stockholm och övriga Svealand.¹¹⁷ Från slutet av 1400-talet finns visserligen ett par uppgifter om straffarbete även från Götaland,¹¹⁸ men endast enstaka domar återfinns under 1500-talet.¹¹⁹ Åtminstone från 1540-talet och framåt dominerade därför Stockholm, Uppland och Västmanland. För det mesta dömdes den olycklige att avtjäna sitt straff vid den

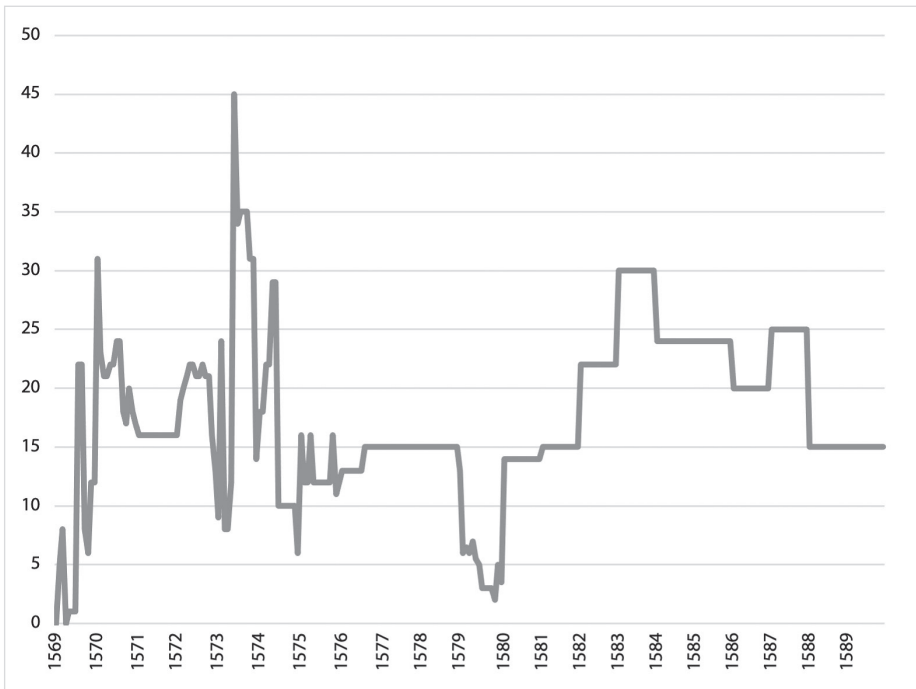
lokala kungsgården eller slottet,¹²⁰ särskilt ofta vid Stockholms slott, där arbetsplatsen ibland preciserades till "slottsgropen", smedjan eller kalkbaljan.¹²¹ Även vid andra slott och kungsgårdar preciserades ibland arbetsplatsen, som kalkbaljan vid Vadstena eller smedjan vid Österby gård i norra Uppland.

Det enda undantaget från regeln att den olycksalige dömdes till straffarbete vid närmaste slott var alla de fångar som skickades ned i silvergruvan i Sala. Det tidigaste belägget för detta kommer från hösten 1563, då Erik XIV instruerade Jöran Persson att han skulle åtala några köpmän för brister i handeln med kronans kläde och sedan, om de inte kunde ersätta kronan för dess förluster, "skicka dem upp till Salberget, låtandes dem där sådan skadlig försummelse lida straff för och vår skada med deras arbete någorledes upprätta".¹²² Vi vet inte om köpmännen eller andra fångar verkligen skickades till Sala under Eriks regeringstid, men från och med Johan III:s maktövertagande hösten 1568 blev arbete i silvergruvan i Sala ett vanligt straff. Den tidigaste uppgiften rör ett par gruvfogdar från just Sala som hade dömts till döden för sin försumlighet av Erik XIV.¹²³ Johan III benådade dem till att istället sona sina brott genom att röja upp i de delar av gruvan som de genom sin försummelse hade fördärvat, under hot om att dödsstraffet annars skulle verkställas. Till deras hjälp dömdes samtidigt en man som var skyldig kronan pengar och fyra djäknar som "en lång tid med goda dagar" levt på kronans bekostnad till straffarbete i gruvan, liksom "de andra fångar, som vi där hädan hava förskicka låtit [till att] bliva brukade uti samma arbete".¹²⁴ Också andra personer hade alltså dömts till straffarbete i gruvan av Johan III hösten 1568, även om domarna inte är bevarade.

Våren därpå ansåg kungen att gruvan behövde fler arbetare. Han befallde därför alla fogdar i riket att "en hop arbetsfolk därhädan förskaffa", särskilt sådana som dömts för stölder eller hor.¹²⁵ En anledning till detta var att åtminstone vissa av de fångar som hade skickats dit under vintern hade lyckats rymma, varför fogden ålades att skaffa dit dem igen eller annars straffas så som han hade förtjänat.¹²⁶ År 1571 instruerades fogden i Stockholm att skicka alla tjuvar som dagligen blev "uppspårade" i staden till Sala,¹²⁷ och även 1573 påtalade Johan gruvans "arbetsfolksbehov", men menade att han inte ville "sätta där in till arbete många oskyldiga uti stor fara" då han dömde en smed för

stöld till straffarbete i gruvan.¹²⁸ Bruket av straffarbetare i gruvan var kontroversiellt såtillvida att bergsmännen i Sala 1572 trodde att fångarna medförde otur: ”där icke skall vara någon lycka med bruket så länge de bliva brukade”.¹²⁹ På detta svarade kungen att han inte kunde ”ställa där någon tro till, efter sådana fångar dock eljest hava förverkat deras liv”, vilket innebar att dödsolyckor inte var något att beklaga. Han bad dock fogden om en förteckning över fångarna, deras brott och strafftid, och lovade sedan att återkomma med vidare besked. Åtgärden ledde inte till någon förändring. Istället kom antalet straffarbetare som skickades ned i Salagruvan att öka under 1570- och 1580-talen, då Johan III införde arbete som straff för nya typer av brott både 1580 (för borgardrängar och månglerskor som ägnade sig åt handel på landsbygden) och 1583 (för män som ankom till en socken utan personbevis).¹³⁰

Det är på grund av källäget inte möjligt att avgöra hur många människor som sammanlagt dömdes till straffarbete i Sala eller på andra orter, men med ledning av gruvans räkenskaper kan vi få en ungefärlig uppfattning om minimiantalet. Från tjugooårsperioden 1569–1589 finns nämligen uppgifter bevarade antingen om hur antalet utspisade fångar i gruvan varierade från vecka till vecka eller åtminstone om det årliga genomsnittet för fångutspisningen. Från och med 1575 fick fångarna dessutom skor, vadmal och skinnpälsar eftersom de ”år och dag gå i gruvan och aldrig slippa ut”, något som innebär att det vissa år i räkenskaperna även finns listor över fångarnas namn.¹³¹ Hur antalet straffarbetare i gruvan varierade över tid enligt räkenskaperna visas i figur 22. Antalet kunde förändras kraftigt från månad till månad: medan det i september 1568 inte fanns en enda straffånge i gruvan steg antalet till över 20 i början av sommaren 1569 för att sedan åter falla till under 10 under sensommaren, bara för att överstiga 30 redan i september. Det högsta antalet fångar samtidigt i gruvan, 45, nåddes våren 1573, vid den tid då Johan III beklagade sig över gruvans ”arbetsfolksbehov” och drog sig för att skicka in ”oskyldiga uti stor fara”. Namnlistorna bekräftar att de flesta fångar inte överlevde någon längre tid: av de 15 som fick skor och kläder utlämnade 1579 fanns endast två kvar 1580, och detta mönster bekräftas i listorna från följande år.¹³² Utifrån dessa kan vi beräkna ett minimiantal straffarbetare som slutade sina dagar i gruvan: minst 330, även om det dubbla antalet sannolikt kommer verkligheten närmare.¹³³

Figur 22. Antal straffångar i arbete i Sala silvergruva, 1569–1589. För vissa år (1569–70, 1572–76, 1579) kan variationerna följas månad från månad i utspisningslängderna, för andra år (1571, 1577–78, 1580–89) finns endast en uppgift om antalet fångar vid tidpunkten för utdelningen av årets kläder och skor. Källor: VmH 1569:3A, 1570:3A, 1571:1A, 1572:5, 1573:9A, 1574:1A, 1575:6A, 1576:3A, 1577:8A, 1578:10A, 1579:9A, 1580:1A, 1571:9A, 1582:9A, 1583:4A, 1584:6A, 1585:6A, 1586:3A, 1587:8A, 1588:4A, 1589:3A; Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 72, 74–76.

Brännmärkning och bojor

Straffarbetet var nästan alltid kombinerat med kroppsstraff, oftast hudstrykning. Ibland fick därtill de dömda öronen avskurna för stöld,¹³⁴ medan det någon gång kunde hända att en person benådades till straffarbete istället för att få öronen avskurna.¹³⁵ Som Johan Lund Heinsen har påpekat gällande dem som dömdes till slaveri i Danmark innebar det faktum att bödeln utförde straffet att arbetaren dessutom märktes som oärlig, berövades juridiska rättigheter och utsattes för en form av social död.¹³⁶ Arbetarna i Sverige kunde därtill brännmärkas som en del av straffet: befallningsmannen i Stockholm beordrades 1571 att låta

göra sådana ”tecken” på dem som dömdes till straffarbete att de enkelt skulle kunna identifieras om de rymde från gruvan,¹³⁷ och en smed som dömdes för stöld 1573 skulle enligt kungens befallning brännmärkas på ”det sätt som [befallningsmannen] Erik Håkansson lät göra med sådana tjuvar”.¹³⁸ (Att det inte finns några anteckningar om brännmärkningar i rättegångsprotokollen från Håkanssons tid visar hur ofullständiga de bevarade källorna är rörande sådana detaljer.) Under de följande åren nämns en man som dömdes att få märke på kindbenen 1575,¹³⁹ en annan dömdes till detsamma som del av ett ”skälmstraff” 1576,¹⁴⁰ och samma år antecknades att en dräng förskonades från brännmärken för att han var så liten till växten.¹⁴¹ Dessa tre dömdes alla i Stockholm och skickades sedan till arbete i Salagruvan. Brännmärkning förekom sannolikt på fler håll även om domsluten inte har bevarats. En man som dömdes för stöld i Stockholm 1588 erkände nämligen att han tidigare dömts i Nyköping ”och bar själv märket som han hade fått fram i pannan”.¹⁴²

Under strafftiden var åtminstone vissa av arbetarna fängslade med bojor. Redan i en mirakelberättelse från 1470 nämns hur en ung man fördes till tornet på Stegeholms slott för att arbeta med att hugga ved, fängslad med en lång och tung järnboja runt benet.¹⁴³ När Johan III år 1583 ingrep mot det lösdrivande tjänstefolket i riket befallde han att de som saknade personbevis skulle fasttas av bönderna och sedan av fogden ”hållas uti sporren [en fotboja] till arbete” vid kronans slott och gårdar.¹⁴⁴ En Mickel Andersson dömdes 1586 till döden, men benådades till ett års straffarbete ”i järn” med tillägg av ”halsjärn på en månads tid” i smedjan vid Österby gård.¹⁴⁵ I domsluten från 1500-talet nämns annars oftast att straffarbetaren skulle vara fängslad med en ”sporre”,¹⁴⁶ ibland istället kallad ”bulten”,¹⁴⁷ och ibland med det mer oprecisa ”järn”.¹⁴⁸

Även om det fortfarande i den yngre landslagen stadgades att straffarbete kunde utdömas till förmån för den målsägande ”bonden” finns inte ett enda känt domslut bevarat där denna lag tillämpades. Senast under förra hälften av 1500-talet övergick straffarbete istället till att bli ett sätt på vilket endast kronan kunde utnyttja fångarnas arbete. Jag har endast funnit två tillfällen då straffarbete utdömdes till förmån för enskilda, båda medlemmar av frälset: en landbo i Södermanland skulle 1511 ”betala nio öre saköre i arbete” hos sin husbonde,¹⁴⁹ och en frälseman i Västmanland som 1585 åtalade sin piga Gertrud och dräng

Klemt för ”slöseri” tilldömdes två års oavlönat arbete från dem vardera som ersättning.¹⁵⁰ Dessa två fall rörde alltså landbor och legohjon som redan befann sig i en underordnad ställning i förhållande till den som tilldömdes deras arbete. I ett tredje fall hotade rätten 1595 en kvinna som ”sig otillbörligt ställt hade” med att ”junkerns [Magnus Brahes] tjänare taga henne och för’na till herrens gård [Visingsborg] till att draga kalk och sten” om hon inte lämnade pastoratet ”nu innan nästkommande lördag”.¹⁵¹ Inte i något av dessa fall tillämpades lagstiftningen om tvångsarbete hos enskilda, och villkoren måste i praktiken också ha skiftat betydligt mellan den landbo som fick lösa av en böteskuld med arbete, de legohjon som tvingades leva och arbeta oavlönat hos en husbonde som dragit dem inför rätta och det tredje fallet, ett rättsövergrepp där greven försökte hävda motsvarande rättighet som kronan att inom sin domän godtyckligt utdöma straffarbete.

På grund av att straffarbete inte utdömdes i enlighet med lagen följde inte heller arbetets former lagstiftningen. Straffarbetsdomar utfärdades i långt fler fall och helt utan de tidsbegränsningar som lagen stipulerade. En pådrivande orsak till straffformens uppblomstring under 1500-talet var kronans behov av arbetare, dels i tider av byggnation vid gårdar och slott, dels till det särskilt farliga arbetet i gruvan vid Sala. På så sätt var det ett komplement till legofolksinstitutionen, som uppenbarligen inte räckte till för att kronan skulle få tag i nog med arbetare. Ovan har framkommit ett antal olika medel som kronan använde för att hindra straffarbetarna från att rymma. Att bli hanterad av bödeln innebar en social död. Medan hudstrykning och stympning av öronen kunde drabba även den som inte dömdes till straffarbete var brännmärkning i ansiktet, på kinderna eller i pannan ett särskilt stigmatiserande straff som uttryckligen gjordes för att hindra fångarna från att avvika från arbetet. Att straffarbetarna fängslades med bojor runt halsen eller benen var ett annat sätt att förhindra rymningar, ett tredje var att de bevakades av fogdar och vakter som motiverades till vaksamhet med hot om egna straff om de lät fångarna fly.

I vilken utsträckning betraktades straffarbetet i 1500-talets Sverige som trældom? Det straffarbete som återfanns i landslagen stod inte i motsättning till landskapslagarnas förbud mot att sälja kristna som slavar eller Skarastadgans påbud att ingen kristen skulle bli träl genom

födelsen. Medeltiden igenom kunde alltså en kristen i Sverige berövas sin frihet genom att dömas till arbete i ofrihet, till ”att träla” i gruvan i Sala eller vid kronans slott, vilket också innebar utstötning ur den sociala gemenskapen. Detta blev, åtminstone av de bevarade källorna att döma, dessutom allt vanligare under 1500-talet. Från denna tid har vi också röster som uttryckligen likställde straffarbetet med trälldom, först Olaus Petri och sedan de som i sina domar kallade straffet just för ”att träla”, bland dem hertig Karl och Johan III. Låt oss nu gå vidare till den andra formen av trälldom som levde kvar efter Skarastadgans tid: krigsfångenskapen, det genom historien vanligaste sättet att förslavas.

Bortrövad från Sverige

Vi börjar med de människor som rövades bort från Sverige. I landskapslagarna reglerades vad som skulle hända om någon blev tillfångatagen av fiender. Enligt Upplandslagen skulle en gravid kvinna som blev ”härtagen” upplysa de andra fångarna (”haptum”) om detta. Om hennes barn i framtiden lyckades återvända till hembygden tillsammans med någon av de andra fångarna skulle denne då vittna om detta, och i så fall kunde barnet anses vara laglig arvinge till kvinnans make.¹⁵² I Gutalagen och Östgötalagen reglerades istället rätten för den som rövats bort och ”sitter i härs händer” att få friköpa sig från slaveri genom att sälja sin jord.¹⁵³ Enligt den senare lagen kunde det hända att ”här till lands lägga och härja allt det bonden ägde och så konan hans”.¹⁵⁴ Kom sedan ett bud till bonden med erbjudande om att få friköpa den bortrövade hustrun fick han sälja hennes jord för att ha råd att göra detta, och motsvarande rätt gavs hustrun om det istället var mannen som hade rövats bort. Denna bestämmelse övertogs av landslagen, både i dess äldre och dess yngre version: om ”utländsk här till lands lägga, heden eller kristen, fänga bonden eller husfrun och bortföra” gällde samma regler för jordförsäljning som tidigare i Östergötland.¹⁵⁵ Om däremot någon i konungens tjänst togs till fånga hade denne privilegiet att kungen själv skulle honom ”lösa, och häst och vapen hans honom återgälda”.¹⁵⁶

I praktiken verkar, åtminstone från 1400-talet och framåt, hotet om kidnappning och förslavning främst ha svävat över invånarna i den östra riksdelen. Jukka Korpela har visat på vilka sätt slavar från Finland och

Karelen spelade en betydande roll i slavhandeln in i tidigmodern tid i Novgorod och Moskva liksom i områden norr om Svarta havet och i Centralasien.¹⁵⁷ Enligt Korpela rörde det sig under medeltiden om ”småskaliga kidnappningsexpeditioner” vilka tog sig fram i båtar på vattendragen genom Finland, ett mödosamt och farligt företag indikerar att slaverna betingade höga priser.¹⁵⁸ Det tidigaste kända exemplet då ”ett stort antal fångar” togs är från Uleå i Österbotten 1377. Under 1400-talet skedde en övergång från sådan kidnappning till statsledda krig, i vilka förslavade fångar blev mer av en biprodukt. I ett brev till påven 1463 berättade Kristian I att ”de hedniska och avfälliga ryssarna [...] brukar [...] ofta invadera Finland och bortröva ett mycket stort antal fångar”.¹⁵⁹ Tio år senare fick påven meddelande om att ”otrogna” ryssar hade dödat människor i Kemi i Österbotten och lett bort andra i fångenskap.¹⁶⁰ Församlingsborna i Kemi, Ijo och Limingo socknar skrev 1490 ett brev till riksrådet i Stockholm i vilket de beklagade att ryssarna hade plågat dem i över 80 år. Senast hade ryssarna vid påsken något år tidigare infallit i bygden och

då tog de våra kvinnor och barn och förde dem med sig till Ryssland, vilka vi fattiga män hava löst och än skola lösa dem igen för stora summor penningar. Och deras [de församlingsbors] kvinnor och barn, som icke hava makt till att lösa dem igen för deras fattigdoms skull, skola där vara och bliva, släpa och träla för dem.¹⁶¹

Riksrådet lyckades emellertid inte förhindra kidnappningarna, som istället intensifierades under 1490-talet. Enligt ryska krönikor togs ”oräkneliga” fångar i området kring Viborg 1494–1499, i Uleå, Kemi, Kalajoki och Torneå 1496, och från mars 1495 finns en uppgift om att trupper återvände till Novgorod ”med mängder av fångar” vilka sedan fördes vidare till Moskva.¹⁶² När påven Alexander utfärdade en korstågsbulla mot ryssarna 1496 anförde han som skäl de ”många tusen kristna som dödades och underkastats evig träldom”,¹⁶³ och ärkebiskop Jakob Ulfsson lät i sitt testamente i januari samma år sätta åt sidan en summa ”för återköp av fångar från ryssarna”.¹⁶⁴ Såväl av ärkebiskopens testamente som av brevet från invånarna i norra Österbotten 1490 framgår att kidnappningarna inte alltid syftade till vidare försäljning i

den asiatiska slavhandeln. Männen i Kemi gavs först möjlighet att köpa tillbaka sina kvinnor och barn, och det var med tanke på just sådana tillfällen som landslagens paragraf om rätten till försäljning av den bortrövades jord fanns. Men att friköpa en bortrövad familjemedlem kunde bli mycket dyrt. De fattigare männen i Kemi hade inte råd med detta, även om de möjligen blev hjälpta av ärkebiskopens testamentariska bidrag till friköpen. I slutändan kunde därför inte alla fångar friköpas utan somliga leddes istället iväg bort mot ”evig träldom”.

Från 1500-talets första decennium finns ett exempel på att också danskar rövade bort människor från Sverige till slaveri. I ett brev från Hemming Gadh till riksföreståndaren Svante Nilsson 1507 skriver denne att han

[t]änker vad skada är skedd eder allmoge i skären. Jag skall inte förgäta, [... att] de skinnade Arkö och 4 mina andra landbor vid Rönö [i Östergötland] i fjol ett år och förde bort bönderna, och kom ej ännu hem igen utom en, de andra äro i Danmark, gå tråla, och uppå Gotland, som ester och haka.¹⁶⁵

Detta exempel är dock såvitt jag vet unikt. De kända ryska kidnappningarna blev däremot fler under 1500-talet i takt med att källorna blir utförligare, och nu behöver vi inte sväva i ovisshet om huruvida träldomen blev bestående eller ej. Under kriget på 1550-talet togs enligt Korpela så många fångar i Karelen att de ryska slavpriserna kollapsade.¹⁶⁶ Tsar Ivan IV (”den förskräcklige”) befallde att alla hantverkarskunniga fångar skulle skickas till kronans arbete i Moskva, medan övriga fångar transporterades vidare av soldaterna till marknaderna i söder.¹⁶⁷ Detta upprörde de svenska sändebuden, för när dessa i Moskva 1557 krävde att alla fångar skulle frigges svarade tsaren att han inget hade att göra med fångarna och inte visste var de var. De ägdes nu av sina kidnappare eller av dem de hade sålts till, och sändebuden borde därför diskutera frågan med respektive ägare istället.¹⁶⁸

Under det långa kriget 1570–1595 fördes fångar bort från Finland vid flera tillfällen. Ryska trupper tog fångar i Karelen 1573, och tatarer gjorde ett infall över Finska vikens is från Estland vintern 1577 från vilket de återvände med ”många unga och gamla fångar i järnkedjor”, medan barn

lämnades att dö ute på isen.¹⁶⁹ År 1587 tillfångatogs minst fem personer i Kexholms län av ryska ”kasaker”, av vilka endast sonen till prästen Maxima i Pälkjärvi köptes fri.¹⁷⁰ Tsaren värvade 1589–1590 trupper i Kaukasus genom att lova dem fri transport av fångar genom Ryssland och 1590 tog tjerkessiska trupper ”många fångar” i norra Österbotten.¹⁷¹ Även 1592 togs enligt ryska krönikor ”oräkneliga fångar” i området kring Viborg.¹⁷² Från 1590-talet finns därtill några kvitton bevarade rörande fångar tagna i Karelen. Kosacken Don Grigorij Ivanov sålde i Novgorod 1591 en man och en kvinna som han hade tillfångatagit i Viborg för en och en halv rubel. Mats Månsson och Anna Mickelsdotter, som slavarerna hette, fick i samband med försäljningen byta namn till Lev och Olenka.¹⁷³ På motsvarande sätt fick Birgitta, också hon tillfångatagen i Viborg, byta namn till Solomanitka då hon såldes för två rubel i Novgorod 1593,¹⁷⁴ medan den katolska fången Feklitsa från Viborg fick namnet Avdotija när fursten Afanasev Mesjtjerskij sålde henne till sin bror Timofej för sex rubel 1597.¹⁷⁵

När de svenska sändebuden samma år förhandlade med tsaren fick de veta att han själv ägde 800 fångar från Finland, men att han inte visste var de slavar som ägdes av andra fanns.¹⁷⁶ Majoriteten hade förts av tatarer till Kazan, Astrakhan eller Sibirien och det var därför omöjligt att få tillbaka dem eller att ens eftersöka dem.¹⁷⁷ Dessutom menade tsaren att de som döpts till den ortodoxa tron inte längre kunde betraktas som fångna svenskar utan nu istället hade blivit tsarens (förslavade) undersåtar. Den svenske kungen hade därför inte längre någon rätt att återfå eller friköpa dem.¹⁷⁸

Medeltiden och 1500-talet igenom levde alltså befolkningen i åtminstone delar av Finland – de kända exemplen kommer alla från Karelen eller norra Österbotten, samt från området längs Finska vikens norra kust – under hotet att bli bortrövad och förslavad. Slaveriet i gränsområdena kom också till uttryck i avtalen mellan Sverige och Novgorod (och senare Moskva) alltifrån Nöteborgstraktaten 1323. Enligt denna skulle de *serui* (vilket i svensk översättning återgavs med ”trälar”) liksom de skuldsatta och brottslingar som rymde över gränsen från ettdera riket fasttas och återföras.¹⁷⁹ I de följande traktaterna från 1468 och 1473 saknades denna bestämmelse,¹⁸⁰ men den återkom 1482 (”man eller kvinna som icke är fräls”), då det preciserades att överlämnandet

skulle ske under ceremoniell korskyssning tillsammans med de föremål som den flyende ofria hade fört med sig.¹⁸¹ Överenskommelsen förnyades sedan 1487 (*en egen man offt en egen wiff*),¹⁸² 1493 (*sclai et sclau*),¹⁸³ 1497 (*famulus vel famula*),¹⁸⁴ 1504 (*sclauus vel sclaua*),¹⁸⁵ 1510 (*slauus vel slaua*),¹⁸⁶ liksom 1537 (*sclavus vel sclava*),¹⁸⁷ och till och med så sent som 1561 (*egen dener eder egen magd*).¹⁸⁸ Från början av 1300-talet och ända långt in på 1500-talet förband sig alltså Sverige att skicka tillbaka förrymda slavar över gränsen. Samtidigt förbehöll man sig under hela denna tid också rätten att på motsvarande vis få tillbaka de trälar eller *slavi* som rymde från sina svenska ägare in i Ryssland. För att en sådan paragraf ska ha haft något värde måste det alltså ha funnits slavar kvar också i Sverige, åtminstone invid gränsen i öster.

Krigsfångar

Enligt landskapslagarna, Skarastadgan och den heliga Birgitta fanns ett ideologiskt motstånd i 1300-talets Sverige mot att ha kristna slavar och mot att ha hedniska slavar som inte blev ordentligt kristnade. Men i Sveriges närhet levde medeltiden igenom människor som inte uppfattades som kristna och som därför inte heller omfattades av dessa betänkligheter.¹⁸⁹ Detta gällde även de ryska ortodoxa grannarna, vilka Birgitta själv beskrev som ”hedningar” då hon profeterande pläderade för korståg mot Novgorod under 1340-talet.¹⁹⁰ Så sent som under 1490-talet lyckades Sten Sture utverka en korstågsbulla från påven för sitt krig mot ryssarna, som förlänades en särskilt sakral prägel genom att föras under S:t Eriks heliga baner.¹⁹¹ Men hände det också att svenskarna tillfångatog ”hedniska” ryssar?

Det verkar faktiskt så. Korpela har funnit uppgifter i novgorodska krönikor om att svenskarna förde bort fångar från Ingermanland 1445,¹⁹² från Ivangorod och från området kring Norra Dvina 1493 samt från området kring Narvafloden 1495.¹⁹³ En annan uppgift finns i ett brev skickat till Sten Sture 1493: fyra ryska sändebud hade nyligen ankommit Viborg för att beklaga sig över att ryska bönder föregående höst hade blivit tillfångatagna och ännu fanns ”i fängelse” i Norrbotten.¹⁹⁴ Brevskrivarna menade visserligen att herr Sten inte borde sätta någon tilltro till ryssarnas klagomål, men det framstår väl inte som otroligt att befolkningen i

Norrbotten hade gjort en räd in över gränsen för att dräpa och förslava ryssar, som en del i de pågående fientligheterna mellan befolkningarna i området (ovan citerades ju motsvarande klagomål från de svenska undersåtarna 1490). Ett annat exempel på en privat plundringsräd in på ryskt område är från 1556, då bösseskytten Erik återvände till Nyslott i Savolax med nio fångar ”och något annat byte” som han hade tagit i Ryssland.¹⁹⁵ Oturligt nog hade Erik missat att det för tillfället rådde vapenstillestånd, varför slottsfogden ingrep och släppte fångarna fria igen tillsammans med deras ägodelar. Ett tredje exempel, denna gång från gränsen i söder, kommer från nordiska sjuårskriget under 1560-talet, då en tysk ryttare i svensk tjänst tillfångatog två danska bönder i Skåne eller Halland och förde dem med sig i fångenskap in i Småland.¹⁹⁶ Ryttaren ville ha en lösensumma och släppte därför den ene av bönderna fri så att han kunde återvända hem efter pengar, varefter bonden skickade hela 12,5 daler över gränsen. Under tiden hade den andre bonden dock hunnit rymma och den tyske ryttaren blivit skickad vidare till nya slagfält i Livland, vilket ledde till att pengarna så småningom istället hamnade hos fogden och därmed blev kända för oss genom att de redovisades i hans räkenskaper.

Det hände alltså att svenska undersåtar, liksom soldater i svensk tjänst, gjorde räder över gränsen i syfte att återvända med fångar och därigenom tjäna pengar på lösensummor. Några andra tillfällen då danskar eller ryssar tillfångatagits och förts till Sverige på privata initiativ är emellertid inte kända. Bönderna i Norrbotten på 1490-talet, bösseskytten Erik och den tyske ryttaren var därmed antagligen några av de sista exemplen på denna praktik, för från och med mitten av 1500-talet kom utländska fångar att istället enbart tas under statligt organiserade krigståg efter vilka kronan hävdade ensamrätt till fångarnas arbete.

Från och med mitten av 1500-talet började nämligen de svenska kungarna i allt högre utsträckning att använda krigsfångar som arbetare vid kronans slott och gårdar. Det tidigaste exemplet är från det ryska kriget, då kung Gustav 1556 befallde att de ryssar som tillfångatagits skulle skickas över från Finland till Sverige för att ”där förtjäna med arbete deras föda”. Hantverkskunniga fångar (som skinnare) skulle fördelas jämnt mellan kungens gårdar, medan resten av fångarna ”måtte då bli till annat arbete förordnade, eftersom man haver dem på vart slott

och gård mest behov att bruka”. De skulle dock behandlas någorlunda väl ”så att de icke måtte bliva för mycket illa trakterade”.¹⁹⁷ Detta kan jämföras med hur tsar Ivan vid samma tid på motsvarande sätt befälde att hantverkskunniga tillfångatagna svenskar skulle föras som slavar till honom i Moskva. Samtidigt fanns en skillnad mellan Sverige, där alla fångar hölls som kronans arbetare, och Ryssland, där fångar också hölls och såldes av privatpersoner. Detta framgår av att när kung Gustavs sändebud föreslog att fångarna skulle utväxlas i samband med freden så avslog tsaren förslaget eftersom han inte kunde veta vart de privatägda slavarerna hade tagit vägen.¹⁹⁸

Nordiska sjuårskriget

Redan snart efter utbrottet av nordiska sjuårskriget på hösten 1563 lät kung Erik organisera de danska krigsfångarnas arbete. En första sändning fångar skickades från kungens läger utanför Halmstad upp till silvergruvan i Sala i oktober under bevakning av hemvändande västmanländska knektar. Fogden vid Salberget fick i uppgift att ge fångarna ”kost och underhåll, desslikes att de där vid gruvan måtte komma till arbete, och göra något skäl för maten”.¹⁹⁹ Han skulle också utse vakter som skulle se till att inga fångar kunde rymma, under hot om att själva tvingas ta över fångarnas arbete nere i gruvan ifall någon skulle undkomma. Dagen därpå utfärdade kungen en allmän instruktion att hälften av de danska fångarna skulle skickas över till Finland, att alla fångar ”skola vara rakade och gå uti en bult och arbeta” samt att den vakt som lät en fånge undkomma skulle tvingas överta dennes arbete, medan den som lät två eller flera rymma skulle mista livet.²⁰⁰

I januari 1564 var närmare 70 krigsfångar i arbete vid slottet i Uppsala.²⁰¹ Från 1565 finns en förteckning över hur många danska fångar som då sändes till olika slott. Av sammanlagt 376 fångar hade 100 sänts till Uppsala, 60 till Västerås, 50 till gruvan i Sala och resten till olika slott och gårdar i Svealand. Ytterligare fångar skulle sändas till arbete på Stockholms slott, på Skeppsholmen, på repslagarbanan eller hos hantverkare om de var hantverkskunniga.²⁰² Dessa uppgifter bekräftas i flera förteckningar över fångar som fått kläder eller skor för sitt arbete, liksom i ett par förteckningar över de fångar som arbetade

för hantverkare i Stockholm.²⁰³ Störst betydelse hade krigsfångarna dock för arbetet i gruvan i Sala. 1565 anhöll gruvfogden där om att få sig tillsänt fler arbetare. Han tillrättavisades dock av kung Erik att nöja sig med ”jutefångarna”: ”Jutarna må ju göra oss något till gagns, och där som de eljest icke ville arbeta, så måtte du då icke spara yxhammaren och tjärtampen att lära dem med”.²⁰⁴ Att några fångar hade rymt från gruvan var fogdens fel eftersom han inte hade ”låt it raka dem”, och kungen förnyade därför nu sin befallning att alla fångar skulle rakas. Dessutom skulle bönderna i häraderna runt Sala åläggas att hålla ständig uppsikt efter förrymda fångar, vid hot om dryga böter om någon fånge ändå lyckades undkomma. Några veckor senare utfärdades en ny allmän instruktion:

Alla de danska fångar[na] skola förskickas både till Salberget, Uppsala och andra H[ans] K[unglig] M[ajestäts] slott, där de kunna göra något gagn. Och på det de måtte vara ökända skall man låta raka dem och gå uti en bult om dagen och om natten förvaras ant[ing]en i torn, kista eller hus, där de icke kunna komma sin kos. Och skall lysas för dem uti alla sockenkyrkor att där någon av dem vorde förlöpandes, att man då icke skall förskona dem utan slå dem ihjäl, var man dem kan överlänga. Men var någon av försummelse undkomma, då skola bönderna böta [...].²⁰⁵

I januari 1566 meddelade fogdarna i Sala att det hade utbrutit en dödlig ”besmittelig sjukdom” bland fångarna i gruvan. Kungen mottog meddelandet med ro. Han hade ”ju så många tusende fångar här i riket, vilka ingenstädes äro oss nyttigare än där vid gruvan. Och där än några av dem bliva döde, så ligger där än icke så stor makt uppå [så spelar det ingen roll]”.²⁰⁶ Fogden instruerades därför att vända sig till ståthållarna på Stockholms slott med en begäran om att få ”så många som du utav dem behöver”. Ett par veckor senare hörde kungen av sig igen och meddelade att han just låtit skicka ytterligare 150 fångar till gruvan. Han lät samtidigt fördubbla antalet gruvfogdar så att de skulle kunna gå ned två och två i gruvan dagligen – något som de tydligen drog sig för på grund av farorna – för att ”straffa dem som så ofliteligen arbeta”.²⁰⁷ Till sin hjälp fick gruvfogdarna ett par kompanier knektar som skulle

”driva på fångar och annat arbetsfolk och straffa dem som sig ofliteligen låta befinnas”.²⁰⁸

Samma månad hörde fogden vid den nyinrättade silvergruvan i Lövåsen i Dalarna av sig till kungen med en begäran om arbetare.²⁰⁹ Fogden önskade egentligen kungens hjälp med att få tag i legohjon, men Erik XIV svarade att han skulle få ”så många danska fångar [...] hädan ifrån Stockholm”, och instruerade vidare att ”på det de måtte vara ökända om de ville förlöpa, skall du då låta sätta dem en järnring i örat, och låta allmänneligen förkunna så att när de ville förlöpa, att man då måtte tasta dem an”.²¹⁰ Något senare samma vår meddelade fogden vid Salagruvan att han inte kunde undvara några av de tyska fångarna förrän han istället fått sig tillsänt andra arbetare.²¹¹ Sannolikt rörde det sig om fångna landsknektar som ”en lång tid hava arbetat i gruvan” och som kungen egentligen redan i februari hade befallt att de istället skulle skickas till Stockholm.²¹²

I januari 1567 ägde en rättegång i Höga nämnden mot de två gruvfogdarna Sven Månsson och Asmund Persson rum.²¹³ De beskylldes för att i trots mot kungens order inte själva ha begivit sig ned i gruvan för att vakta fångarna utan istället ha använt sig av vissa av fångarna och låtit dem ”hålla och mana de andra fångar till arbete”. Sedan kungen hade skickat dit knektar som understöd hade gruvfogdarna varit än försumligare och överlåtit all vakt nere i gruvan på dessa. Gruvfogdarna hade också låtit vissa fångar få ”för mycken frihet” så att de endast behövde arbeta vissa dagar nere i gruvan, antagligen i utbyte mot att de övervakade och ledde de andra fångarnas arbete. För detta dömdes de två gruvfogdarna till döden, ett straff som vi förut dock såg omvandlades till straffarbete av Johan III i december 1568.

Under följande år fortsatte leveranserna av krigsfångar från fronten i söder till kronans anläggningar i Svealand, inte minst till gruvan i Sala. 1567 skickades vid ett tillfälle 19 ”jutefångar” dit,²¹⁴ och våren 1568 fick en profoss i uppdrag att resa runt i riket och ”fordra ifrån slott och gårdar de danska fångar upp till Salberget”.²¹⁵ Detta år fanns det enligt utspisningslängden från Sala i september 161 danska fångar i gruvan.²¹⁶ Redan månaden därpå hade emellertid alla danska fångar försvunnit ur utspisningsregistret, och i december samma år framställde Johan III den tid ”medan där var folk nog i förråd av de danska fångar” som

förfluten.²¹⁷ Vid freden i Stettin 1570 kom man slutligen överens om att alla fångar å bägge sidor oavsett nation skulle släppas ur *haft und gefängnis* utan betalning av någon lösensumma.²¹⁸

Ryska kriget

I och med att ett nytt krig med Ryssland bröt ut 1570 kom åter ryska fångar att föras till arbeten vid kronans gårdar i Sverige. Uppgifterna om dessa är emellertid långt färre än tidigare. Hösten 1572 arbetade endast en rysk fånge i gruvan i Sala.²¹⁹ Ett par år senare menade hertig Karl att behovet av arbetare i gruvorna var så stort att kriget borde inriktas på att tillfångata ryssar:

Efter[som] silver-, koppar- och järnbergen bliva icke så på denna tid brukade, riket till profit och fördel, som nu väl behov gjordes; och är en orsak ibland andra denna, att man icke haver så mycket folk som väl behöves [...] till att driva arbetet med; Vore gott och nyttigt att man vinnlade sig till land och vatten om en hop ryssar att bekomma, som man uti sådant arbete kunna bruka; och lättade därigenom riksens undersåtar [från sådant arbete]. Och förmodar H[ans] F[urstlige] Nåde att sådant skulle kunna ske, om skeppen bleve utrustade och på det narviska farvattnet skickade.²²⁰

Om de militära operationerna därefter verkligen inriktades på att ta fångar är inte känt, och lika många som de tidigare danska krigsfångarna verkar ryssarna aldrig ha blivit. 1576 befallde Johan III att en rysk officer som hölls fången på Västerås slott endast skulle tillåtas ha en personlig tjänare, medan resten av de tillfångatagna ryssarna skulle inkvarteras i staden och ”arbета för deras föda”, antingen genom att bygga ett nytt hospital ”eller annorstädes var behov görs”.²²¹ Året därpå skickade hertig Karl en tillfångatagen ryss att förhöras av kungen, men meddelade att han sedan ville ha tillbaka honom ”förty vi behöva sådant sällskap på vårt arbete vid slotten och annorstädes, om de än fast flera av det parti vore”.²²² Samma år skickade kungen en befallning till fogden på Nyslott i Savolax att han genast skulle sända sina ”ryssfångar” till Sverige ”efter[som] vi ville låta bruka dem i Salagruvan”.²²³ I namnlistorna från

1580-talet över fångarna vid gruvan nämns emellertid endast ett litet fåtal ryssar.²²⁴ Några år in på 1580-talet fanns också femton ryska fångar vid Vånga järngruva i Östergötland.²²⁵ Antalet tillfångatagna ryssar var hur som helst mycket mindre än antalet danskar som tvingades arbeta för den svenska kronan under 1560-talet, vilket sannolikt förklarar hertig Karls önskan om ett ökat antal fångar.

Korpela menar att ryssar ”kidnappades i särskilt avsedda krigsoperationer, vilket är en indikator på en riktig slaveekonomi” och att ”den svenske kungen använde fångar såsom riktiga slavägarsamhällen använde slavar, särskilt i gruvorna”.²²⁶ Som stöd för det förra påståendet finns endast hertig Karls ovan citerade uttalande. Till skillnad från för bösseskytten Erik eller för de värvade kaukasiska förbanden verkar den svenska kronans fångar främst ha varit en biprodukt av krigen, även om rikets ledning uppenbarligen någon gång menade att militära operationer borde genomföras just i syfte att skaffa arbetare till gruvorna. Det senare påståendet är långt mer välbelagt. Trots att krigsfångarna inte togs med syftet att de skulle tvingas arbeta för kronan utvecklades icke desto mindre ett system som innebar att de kom att användas så som andra tidigmoderna stater skulle ha använt slavar. Denna utveckling inleddes under Gustav Vasas ryska krig, då kungen själv fördelade arbetarna mellan sina produktionsanläggningar och såg till att kvalificerad arbetskraft utnyttjades mer effektivt. Erik XIV kom sedan att utforma ett system som, genom sitt fokus på att förhindra rymningar och öka fångarnas arbetstakt, kraftigt avvek från faderns linje att fångarna inte skulle bli ”illa trakterade”. För att tvinga fångarna kvar i arbete beordrade kung Erik vid upprepade tillfällen att de skulle rakas eller märkas med en järnring i örat så att de kunde identifieras om de rymde. De skulle dagtid fängslas med en bult och förvaras inspärrade i torn eller kistor om natten samt ständigt övervakas av vakter, vars motivation höjdes genom hot om att själva tvingas ta över fångarnas arbete om dessa lyckades rymma. Därtill lät kungen kungöra i kyrkorna att befolkningen kring gruvor och kungsgårdar hade ansvar för att inte bara efterspana utan också om så krävdes slå ihjäl förrymda fångar. För att öka arbetstakten satte kungen sin tro till övervakning och våld. Fogdar och andra vakter uppmanades att ”driva på” fångarna genom att använda vapen och verktyg som yxhammare eller tjärtamp

och genom att bestraffa de ”ofliteliga”. Medan fogdarna åtminstone i Sala ansåg det vara nog om några av fångarna själva utsågs till övervakare lät kungen istället fördubbla antalet ansvariga vakter och dessutom – under pågående krig – avdela knektförband till att driva på arbetet.

Återblick

Det är nu möjligt att ge ett mer kvalificerat svar på frågan vad ”träldomens slut” i Sverige egentligen innebar och hur detta relaterade till legofolksinstitutionen. Från att ha varit ett samhälleligt fundament trängdes träldomen under högmedeltiden undan av tjänsteidealet, av skillnaden mellan de kristna och hedningarna samt av nya former för ekonomisk exploatering grundade på ”avtal” och jordäggande. Medeltiden igenom levde träldomen dock kvar som en symbol för underkastelse, förtryck, orimligt hårt arbete utfört av usla syndare och en evig helvetesplåga.

När träldomen under 1200-talet av religiösa skäl framstod som oacceptabel kvarstod ändå vissa av dess former som acceptabla, nämligen krigsfångenskapen och straffarbetet. Eftersom dessa former, åtminstone från 1500-talet och framåt, närmast helt hade monopoliserats av kronan, kunde de emellertid inte täcka behovet av arbetskraft i vanliga hushåll (eller på privata storgårdar). För träldomens avskaffande krävdes följaktligen att det existerade andra arbetsinstitutioner som herrar och husbönder kunde använda för att fylla trälarnas plats. Legofolksinstitutionen var just en sådan, som motsvarade husböndernas krav på billighet, underordning och ”avtal”: det var den juridiska ofriheten som hade tabubelagts under tidigt 1300-tal, inte exploateringen av samhällets fattiga.

Straffångens och krigsfångens liv hade mycket gemensamt. För bägge inleddes arbetsrelationen med att mannen (eller kvinnan, i straffångens fall) blev frihetsberövad genom våld. Därefter hade kronans ämbetsman (eller kungen själv) makt att bestämma att den frihetsberövade förtjänade att dö, antingen för att han hade stridit mot kungen eller för att han hade brutit mot lagen. Istället för avrättning valde tjänstemannen dock ibland att spara fångens liv, som från och med denna stund ansågs tillhöra kronan. Orsaken till detta var den tidigmoderna statens växande behov av arbetskraft. Till följd av detta behov transporterades de ofria arbetarna

under bevakning mellan olika delar av riket, särskilt till gruvan i Sala där överheten inte ville riskera "oskyldiga" arbetares liv. Det förekom visserligen under perioder att också legodrängar användes till arbete i gruvan, men dels verkar det ha varit svårt att få tag på tillräckligt många och dels drog sig kronan för att tvinga drängar till gruvarbete när faran var alltför stor. Legofolksinstitutionen legitimerades trots allt av att den inleddes med ett avtal om arbete, och även om fria män tvingades underkasta sig en husbonde innebar det inte att de kunde tvingas till livsfarligt arbete i gruvan.²²⁷ Eftersom straff- och krigsfångarna redan hade förverkat sina liv fanns däremot inga betänkligheter mot att använda dem i det livsfarliga gruvarbetet.

De tillfångatagna och dömda männen levde alltså vidare under vad Patterson kallat en "social död", fråntagna de sociala band och juridiska rättigheter som de haft före fångenskapen. För att genomföra utstötningen ur samhället begagnades ritualer som berövade arbetarna deras ära, "skälmstraff" som stympning (av öronen), brännmärkning och rakning av fångarnas hår (vilket är ett av de genom historien vanligaste sätten att kroppsligt märka en slav).²²⁸ Det är talande att samma ritualer tillämpades för utstötningen av bödeln ur samhället, en man som (vilket Annika Sandén visat) levde ärelös, utstött och fruktad, vars figur omgärdades av kulturella tabun och beröringsskräck och som därtill i likhet med straff- och krigsfångarna levde med döden endast uppskjuten, förvissad om att dödsstraffet skulle verkställas den dag han inte längre kunde utföra sitt arbete.²²⁹

Märkningen syftade också till att göra det omöjligt för fångarna att fly, den enda möjlighet de själva hade att avsluta sin fångenskap. Detsamma gjorde bojan runt halsen eller fotleden, liksom vakterna, vilka hotades med straffarbete om de lät fångarna slippa undan, och de påbud som lästes upp i kyrkorna om envars ansvar att gripa eventuella rymlingar. Några försök att få fångarna att arbeta bättre med positiva incitament som frigivning eller belöningar är däremot inte kända. Tvärtom skulle kronans ämbetsmän och soldater kontrollera att fångarna gjorde skäl för födan, eller i annat fall förmå dem att arbeta bättre genom bruk av våld med tjärtamp och yxhammare.

Förutom genom rymning kunde straffarbetet endast upphöra på två sätt. Det ena var frigivning. Vissa av fångarna hade endast dömts till

en begränsad tid, och andra kunde hoppas på kunglig benådning (även om vi inte vet om detta verkligen praktiserades), medan krigsfångarna däremot vackert fick hoppas på att deras situation skulle uppmärksammas den dag då kriget tog slut och fredsvillkoren stipulerades. Det andra sättet var döden, och det är mycket möjligt, kanske till och med sannolikt (åtminstone gällande gruvan i Sala), att detta var det vanligaste sättet på vilket arbetsrelationen upplöstes. Ett sista avslutande enskilt människoöde är legodrängen Mats Nilsson, som 1574 dömdes till döden för att ha haft en relation med dottern i hushållet där han arbetade. Han benådades till straffarbete i gruvan, varefter han ”arbetade där så länge att gruvan hon slog honom ihjäl *in martij anno etc 1575*”, vilket var efter ett drygt halvårs arbete.²³⁰ Straffarbetet var för Mats verkligen bara en uppskjuten död.